

מגינים עליהם. זלמן רבר, החתום בשם המושב על המכתב, איש העלייה השנייה, היה מנהל הרפת של תחנת הנסיונות בן-שמן ולימד עשרות רפתנים בארץ את תורת גידול הבקר (בין תלמידיו היתה מרים ברץ ויעקב אורי), היה ממייסדי מושב מרחביה. עליו פירסמתי בזמנו דשימה מפורטת.

מהכלל שאנו חושבים אותו לרגע הנוכחי בתור תנאי הכרחי לשמירת ארגונו הכללי פה. בב"ח זלמן רבר"

לבסוף שתי הערות: היום לא מסתכנים מפקחים על טיב החלב בסטירות לחי. הקנסות הכבדים על חלב בסטנדרטים נמוכים מהנדרש

הספקת החלב בירושלים של תמול שלשום

יוגל רוזנטל וברוך רוזן

המעבדה למחקר החלב ומוצריו, מינהל המחקר החקלאי, מרכז וולקני, בית דגן

בחליבה, אולם בכל פעם יצאנו חבולים מבעיטותיהן של העזים הסוררות" (1). כן היתה קיימת בעיית המחסור במוצרי חלב כשרים. מציאות זאת הביאה סוחרים יהודים, כבר במחצית המאה הקודמת, לעבור לעסקי חלב ששכרם היה בטוח בצדם. אך נטילת פרנסה מגויים תחת שלטון מוסלמי, לפעמים עוין, לא היתה קלה. בין חלוצי תעשיית החלב היהודית בעיר היתה משפחת אירמוזה שהגיעה לירושלים לאחר גירוש ספרד. המשפחה נכנסה לשותפות עם משפחת חלבנים מוסלמים ותיקה, אבו כליל, שחלקם היו תושבי ירושלים וחלקם מכפרי הסביבה. מרכז תעשיית תוצרתם, גבינות ויוגורט, היה בחורבת בית הכנסת 'הרמב"ן' שבין החומות, שהפכה למחלבה. הפריחה והשגשוג שבעסק הביאו למשפחת אירמוזה כבוד ויוקרה וכך הפכה לאחת המשפחות המיוחסות ביישוב הירושלמי. גם משפחת חפץ שכנה בירושלים דורות רבים. חלק ממשפחה זאת עסק במסחר בתבואות, פירות, יין, עופות וביצים, וחלק עסק בתוצרת חלב. בחודשי ההמלטה היו יוצאים להביא חלב, כאשר שליח בית דין מצטרף אליהם לאשר בחותם שהחלב כשר למהדרין. הם נעזרו על ידי שתי משפחות עולים מבולגריה ומתורכיה בעשיית גבינה בולגרית וקאצ'קאבל. "התחרות שקמה בין המחלבות

המצב בירושלים מלפני מלחמת העולם הראשונה היה שונה מכל יישוב יהודי אחר בארץ. העיר היתה מאוכלסת בקביעות על ידי יהודים במספר יחסי גדול, מאז ומתמיד. אוכלוסיה שורשית זאת היתה משולבת בממסד התורכי והערבי עד כדי הסתערבות, בד בבד עם שמירה קנאית על זהות יהודית. בהתאם לדיני ישראל, חלב גוי הוא בחזקת לא כשר, אלא אם הקונה היהודי נוכח בזמן החליבה להבטיח את זהות הבהמה המניבה. אי-לכך נהגו בעלי עדרים מוסלמיים להביא את עדריהם לסביבת מגורי היהודים ומכרו את החלב ישר מן העטין לקונה. מחוץ לזיהום שהביאו עזים וכבשים לסמטאות שבין כך ובין כך היו מזוהמות, מכרו הבעלים את החלב כשחציו קצף במחירים יקרים. יעקוב יהושע, אביו של הסופר א.ב. יהושע, מתאר באופן ציורי את המצב: "החלב דאו לא בא ארוז בבקבוקים או בשקיות חתומות. הוא היה חלב טרי הנחלב יום יום מעטיניהן של כבשים ועזים. פעמיים ביום פקדו החלבנים עם עדריהם את שכוונתינו. בבוקר ובערב, החלבן היה עובר עם עדריו ומכריו על בואו. אמותינו יצאו מבתיהן עם כדיהן והחלבן היה כורע ליד הכבשה או העיזה, חולב אותן ישר לתוך הכד, כשאנחנו הילדים היינו משמשים לו, לחלבן, כוח עזר בכך שהיינו אווזים בראשיהן וברגליהן של העזים המתמרדות. לפרקים נסינו גם אנו את כוחנו

נשים יהודיות וערביות ב"טיפת חלב" בירושלים (1927) (ארכיון קרן קיימת לישראל, ירושלים).

שעבר כיום את גיל התשעים, הוא 'מצבה' חיה של ירושלים הירושלמית הספרדית" (3).
 לשתי המשפחות המאוחדות קמו מתחרים, משפחת מימרן. ראשי משפחת מימרן הגיעו ארצה עם גלי העליה הראשונים ממרוקו בשנת 1742. כאשר רפאל מימרן נשא לאשה את רבקה ממשפחת עילי, משפחה של חלבנים מחברון והכלה ידעה את סודות המקצוע, משפחת מימרן עברה לחלבנות. בתוך זמן קצר, חצר המשפחה ברובע הקראים בירושלים היתה למחלבה תוססת. התפתחה יריבות קשה בינם ומשפחות אירמוזה וחפץ, עד כדי הרס כדים ושפיכת חלב כמים. "לפני בית דין משפחת חפץ ואירמוזה טענו על חזקה ומשפחת מימרן טענה נגד מנופוליוזציה ובעד ליברליות. זאת ועוד. כלתו של מימרן עמדה על חזקתה בהיות גם היא שייכת למשפחת יצרני מוצרי חלב. חזרו בני משפחת חפץ וטענו כי השוק אינו

אירמוזה וחפץ הביאה לריב בין בני המשפחות, 'ומה שלא יעשה השכל יעשה הזמן', צעיר ממשפחת אירמוזה נתן עיניו בבתולה ממשפחת חפץ. לא עברו ימים רבים והזוג נישא, ושלוש ושלוה קמו בין שתי המשפחות וכמובן בין שני התעשיינים כשהם מחלקים ביניהם את ממלכת הלבנה בירושלים" (2).

יעקוב יהושע מתאר בשנות ה-80 את מפגשו עם מאיר חפץ: "בית הזקנים הספרדי בשכונת רוממה שמר דמותו וצורתו כפי שהכרתיו בימי נעוריו. סרתי למקום כדי לשוחח עם מאיר חפץ בן ירושלים שהכרתי בימי נעורי כאחד מבעלי תעשית החלב והגבינה בירושלים. מאיר חפץ מסמל בעיני את ירושלים הספרדית הישנה. בלבושו, בנוסח דבורו, במנהגיו ובדרך חייו היום-יומיים, רואה אני בו דמויותיהם של בני עמך מימי ילדותי שאותם פגשתי במוסדות העדה השונים. נדמה לי כי הישיש מאיר חפץ

דל שומן על חלב העזים ובמיוחד הכבשים השמן, זעפרני הביא פר משובח להרבעה מדמשק והפך חלק מפרותיו לחולבות, ואת העסק מסר לבנו שמואל שטיפל בפרות ושיווק את החלב. כדי למנוע יריבות, הם הבטיחו לוותיקי הענף להתעסק רק בתוצרת חלב לאשכנזים. עליהם משלו הממשילים מבני ירושלים:

“חלב פרותיהם כשלג הלבין.
ובשר עגליהם כתולע האדים.
ואדומי האשכנזים לכיסייהם נוהרים.
על כן פניהם תמיד נוהרין.”

הסיפור של כניסת פנחס רוסו, דמות צבעונית, לעסקי מכירת חלב הינה אגדה בסגנונם של סיפורי ירושלמים אחרים. היתה לו חנות סנדלרות בה העסיק פועלים ושוליות. זמנו היה בידיו ונהג לבלות בבתי קפה שבסביבה. באחד הימים, בשבתו בבית קפה בקרבת בני משפחות חלבנים, שמע שיחתם על עסקיהם הפורחים ועל התפארותם במעללי העסק: איך ממליחים את הגבינה למעלה מהמידה כדי להכביד במשקל, איך מוסיפים עמילן לחלב כדי לעבותו, או להפך איך מוסיפים מים שעה שהחלב שמן מדי. שמע פינחס ולמד שני דברים: דרכי רמיה בעסק, ושהעסק מכניס רווחים. הוא רכש מספר ראשי צאן והתחיל במכירת חלב בחנות הנעליים.

בהקשר עסקי חלב מן הראוי לזכור את הסיפור הבא שהיה שגור בפי ר' פנחס: “הימים ימי ראשית המאה. אב ובנו חסכו הון גדול במטבעות כסף וזהב ממכירת חלב, ויצאו בדרכם באוניה לתורכיה. במשך ההפלגה פשטו האב ובנו את מעיליהם, שיהיה להם קצת יותר נוח. האב הסיר גם את החגורה שבה הסתיר את הכסף שחסכו, והניח אותה על הרצפה לצידו. לפתע, קוף שהיה באוניה, כנראה של רב החובל, חטף את החגורה המונחת בצד, ברח במהירות וטיפס על אחד התרנים. שם פתח אותה והתחיל לזרוק את המטבעות: אחת לים ואחת לסיפון. ראו האב והבן מה שעולה בגודל אוצרם, והתחילו להתרוצץ ביאוש ולאסוף את

מספיק לשלוש משפחות. את טענת הגב' מימרן לחזקה דחו באשר חברונית היא, ומה לה ולירושלים. חזרה משפחת מימרן וטענה שכל פרנסה נתונה בהשגחה של מעלה ואף איימה בשימוש בחלב מהרי חברון. הרבנים שתקו והקשיבו... למחרת נקראו בעלי הדין לבית הדין והנשיא הקריא את הפסק. כמות החלב תחולק כדלקמן: ארבעים אחוזים למשפחת אירמוזה, שלושים וחמישה אחוזים למשפחת חפץ ועשרים וחמישה אחוזים למשפחת מימרן. ההשגחה על החלוקה תיעשה על ידי שמש בית הדין, ר' מרדכי נחמה. כך תקבל עליה משפחת מימרן לא לגבן גבינות כמתכונת גבינות המחלבות הותיקות. למען לא תקופח משפחת מימרן ניתן לה הזכות המלאה ליצור יוגורט כמה שתדצה... שם יצא למוצרי מימרן ובעיקר לבלתו, וחצרם שקקה קונים רבים... וכל באי החצר ידעו את מיקומם של מיכלי היוגורט שנעשה בצורות שונות, ממיני חלב שונים. יוגורט דליל בן יומו מחלב פרות עבור חולים, יותר סמיך מחלב עזים למבריאים, סמיך ומוקפא מחלב כבשים לאיני טעם ולאכילה עם עוגות ממולאות עלי תרד מרוסקים, שנקרא בלע"ז פוי. מפורסם היה היוגורט האביבי שנעשה מחלב דשן. בתקופה זו זנחו הרבה מהמודרניסטים הירושלמים את החמין הכבד כארוחת בוקר שטוב לאכול בימי החורף הקרים, והעדיפו עליו את ארוחת הבוקר הקלה מעוגות ויוגורט והחמין לצהרים... מחלבם החלה למשוך קונות מנשות אשכנז ואף המהדרות שבהן, כיוון שהפעם היו בטוחות יותר שהחלב הוא חלב מבהמה טהורה. וכן התוצרת”.

גם משפחת זעפרני, קצבים ובורסקאים מסלוניקי, החלה לחדור לשוק החלב של העיר העתיקה. עסקי משפחה החלו לפרוח עם התגברות העליה האשכנזית לעיר. האשכנזים היו רגילים לבשר בקר ולא אהבו את בשר הכבש, וזעפרני הפך לספק הבשר שלהם (כדי לא ליצור בעיות כשרות באותם הבדלים בין ספרדים ואשכנזים, העסיקו גם שוחט אשכנזי). משודע לו כי האשכנזים מעדיפים חלב פרות

הבאת חלב לעיר העתיקה (ירושלים 1927) (ארכיון קרן קיימת לישראל, ירושלים).

המטבעות. הבן היה מיואש, אבל אביו אמר לו: "אין דבר בני, מה שאספנו בחזרה מן הסיפון הוא שכר עמלנו, ואילו מה שנפל לים, הוא מה שקיבלנו בתמורה למים ששמנו בחלב שמכרנו, והוא חור לים".

במאורעות 1929 כאשר פרץ החרם הערבי הגדול נגד היהודים, הוא חיסל את העסק נטל את אשתו ובניו, וירד לצ'ילה. שם הצליח במסחר, לא פלא, והפך למיליונר; עם הקמת המדינה שלח חלק ממשפחתו לירושלים.

עם המשפחות המסתערבות בירושלים נמנתה גם משפחת פרנס, אשר הקימה מחלבה לעשיית גבינות מחוץ לעיר, במעלה אדומים, במקום בו היתה פעם תחנת משטרה. חלב קיבלו מכל הסביבה ובעזרת עולים בעלי מקצוע הפכוהו לגבינות קשות. כדי למנוע

עימות עם בעלי החזקה, בני משפחת פרנס הקפידו לשווק את הגבינות מחוץ לירושלים, והיו לחלבנים הראשונים שנהגו כך.

החל מהרבע האחרון של המאה הקודמת, ביחד עם גידול האוכלוסיה האשכנזית למספרים שעלו על היהודים הספרדים, נוצרה דרישה מוגברת למוצרי חלב והביאה למעורבות של משפחות אשכנזיות בעסק הזה. בהתחלה

היו בשיתוף עם חלבנים ספרדים, וכדרכו של עולם, כשלמדו את המלאכה ואת השפה, קמו לעצמאות; יצאו לכפרים וקנו חלב, מהם קנו פרות ואת חלבן שיווקו לפי המסורת המזרח-אירופאית המוכרת מסיפורי טוביה החולב. מן הידועות היתה הרפת של באבי שהתמקמה במידאן, בחורבה של אחת הכנסיות של מסדר גרמני מתקופת מסעי הצלב, באתר שהיום

המחלבה בסביבות העיר, במוצא או בגבעת שאול או באיזה מקום אחר. אנחנו פנינו לכל המוסדות השונים ולא נענינו, פנינו גם לאנשים פרטיים ידועים ומהם אחד נענה. ע"י השתדלות עסקן ידוע בישובנו התרצה נדיב אחד להתחיל בסדור הספקת החלב לעיר. יש תקוה, כי לסוף הקיץ, או בחדשים הראשונים של השנה הבע"ל, יגשו להגשמת הדבר" (6).

כבר בימי השלטון העותומאני התהווה בירושלים, במבנים שעמדו בקטע שבין ככר צה"ל כיום לבין שער יפו, השוק "האירופי". כאן התמקמו ראשוני הסוחרים הערבים ובני העדות הנוצריות השונות: סוחרים יוונים, ארמנים, גרמנים ואף אמריקאים. סוחרים אלה היו הסנוניות האירופיות הראשונות שפתחו דף חדש בחיי מסחר של ירושלים. מספרן גדל והלך בשנות המנדט הבריטי, כשהאוכלוסיה האירופית גדלה והביקוש לסחורות שהיו רגילים בהן בארצות מוצאם גדל. בקטע זה של הרחוב עמדו חנויותיהם של ג'ורג' לויזידים ובניו, קוסטנדי עבד אל נור, ניקולה זפריאדיס, קונסטנדי מיראלידיו. בחנויות מהודרות אלה אפשר היה למצוא מעדני אירופה כמו גבינות משובחות לסוגיהן, חלב משומר בקופסאות, זיתים, סרדינים, דגים כבושים, ועוד (2).

באמצע שנת 1917 בגלל המלחמה, התנאים בירושלים הורעו לבלי הכר: "יוקר המחיה האמיר בכל התחומים לדרגה שלא שיערוה... חלב היה קשה להשגה ומחירו עצום" (7). **החלב**

ספרות

1. יעקוב יהושע, "ירושלים תמול שלשום", פרקי הווי, הוצאת ראובן מס בע"מ, ירושלים 1977, ע' 132.
2. יעקב אלעזר, "דיור וקליטה בישוב הישן (תר"ב – תרע"ט 1842–1919)", הוצאת תנועת יד לראשונים, 1981.
3. יעקוב יהושע, "ירושלים תמול שלשום", חלק שלישי, הוצאת ראובן מס בע"מ, ירושלים 1981, ע' 28–29, 82.
4. מרדכי בן-הלל הכהן, "מלחמת העמים (יומן)", כרך שני, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1981, ע' 810.
5. "המשק החקלאי", כרך ב', ע' 394, 1914.
6. "המשק החקלאי", כרך ג', חוברת ד', ע' 181, 1914.
7. נתן אפרתי, "ממשבר לתקווה – היישוב היהודי בארץ-ישראל במלחמת-העולם הראשונה", הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1991, ע' 86.

נמצאת ישיבת פורת יוסף בירידה לכותל. עם התפתחות היישוב מחוץ לחומות עברו הרפתות לשכונות, בעיקר לגבעת שאול ולמוצא. בדרך כלל מצאו החלבנים החדשים דרכם לדלתותיהן של המשפחות האשכנזיות, הן מטעמי קרבה עדתית והן מטעמי כשרות. המחלבות של הספרדים המשיכו לייצר גבינות רכות, והאשכנזים המשיכו לקנותן, אלא שלפעמים בעלי המחלבות הוצרכו להעלות מס לבית הדין של העדות האשכנזיות השונות כדי לקבל מהן הכשר מטעם, כמובן לאחר שנוכחו לדעת שהחלב כשר וכן כשרים כל הכלים בתעשיית ההגבנה (2).

לפני מלחמת העולם הראשונה מכירת החלב בירושלים היתה עסק טוב. היו מוכרי חלב יהודים (50 אשכנזים, 12 ספרדים, 6 תימנים, 3 גרוזינים, ופרסי אחד), מהם 23 התארגנו לאגודה אחת בשם "זחי אחיך עמך". 38 חלבנים מכרו בכל יום 550 רוטל חלב אשר קנו מרועים ערבים בכפרי הסביבה, ו-34 חלבנים מכרו בכל יום 425 רוטל חלב מפרותיהם ומעזיהם, לפעמים חלב מעורב עם חלב קנוי. כמה מהם עשו ומכרו חמאה וגבינה. אחדים מהם קיבלו חלב מהרטוב, מהגרמנים מוילהלמה וגם מהכפרים שבסביבת דיר-אבן (בית שמש). היו גם חלבנים לא יהודים אשר מכרו כ-600 רוטל חלב ליום (4), אך פרנסתם היתה בסיכון כאשר הרשות המקומית אסרה על החלבנים העירוניים לרעות את צאנם ובקרם בסביבת העיר בטענה ששם המרעה שייך לכפריים (5).

כנראה שמקורות החלב המסורתיים לא סיפקו את הדרישות לאוכלוסיה היהודית שהלכה וגדלה. "תקוה למחלבה בירושלים. זה כשנתים שאנחנו עסוקים בשאלה זו. הצורך בחלב גדול הוא מאד בעיר והצורך הזה הולך וגדל בצעדי ענק, כי כמות התיירים מתרבה באפן מבהיל ובמשך כל השנה בתי המלון מלאים ככלוב אדם. גם חלבנים מנוסים במכירת החלב יש כבר בעיר במספר הגון מאד, אבל העיקר חסר: אין מוסד כזה שיחפון "לסכן" איזה אלפים פר' על התחלה, על סדור